

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Олександр Явоненко

●

ЕВРИСТИЧНІ ВИМІРИ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ МОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Первісно і тільки в мові можливе будь-яке онтичне і онтологічне розуміння. Водночас це є теза, згідно з якою “вимір мови” визначається не формальними властивостями відповідної мовної системи, “пояснювальними стратегіями”, що зумовлені тим культурно-історичним контекстом, в якому перебуває носій мови з його мовленнєвим потенціалом. Проте розуміння цього пріоритету має бути тематизоване проектом цілком певної проблемної ситуації, досягнуте на рівні філософсько-методологічного аналізу. Реалізація можливостей такого підходу вбачається у встановленні певного критерію раціональності, який скерував би пояснення механізмів реальної практики мовного здійснення шляхом конституювання регулятивів мовленнєвої діяльності.

1. Іntenціональність в аспекті мовної комунікації

Спосіб, яким мова представляє світ, є реалізацією і розширенням способу, за допомогою якого свідомість представляє світ. Відповідно можливості і обмеження мови задаються можливостями і обмеженнями інтенціональності як констатуючої діяльності свідомості. Видається, що поворот до світу активної свідомості в межах пояснення способу мовної комунікації має надзвичайно важливу філософську цінність.

Для обговорення даного концептуального рішення звернімося до теоретичних розробок Дж. Серля, який чи неперше серед “філософів-лінгвістів” пропонує запровадити в якості основоположного концепту осмислення механізму мовно-комунікативної взаємодії поняття інтенціональності.¹ Основна теза Серля полягає в тому, що не інтенціональність є похідною від мови, а навпаки мова є похідною від інтенціональності (“Мову виводимо з інтенціональності, а не навпаки”).² Отже, йдеться не про проблему пояснення інтенціональності в термінах мови, а навпаки - мови в термінах інтенціональності. Хоча для цілей викладу необхідно адаптувати інтенціональність до термінології філософії мови. Розпочнемо з того, що під феноменом мовної комунікації слід розуміти особливу форму інтенціональної діяльності.

Власне кажучи, поняття інтенціональності, безперечно, має серйозний потенціал щодо філософського розуміння мовленнєвої практики. Проте специфічне втілення, яке знайшла ця ідея у Серля, вимагає додаткових критичних коректив. Взяті окремо положення його підходу не викликають великих заперечень, але в сукупності вони, як видається, дають помилкову картину того, як мова дійсно пов'язана зі свідомістю. За Серлем, інтенціональні стани спонтанно, іманентно продукують самі з себе лінгвістичні акти, мову в цілому. Суттєво, за Серлем, і те, що як мовні акти, так і інтенціональні стани визначимі в термінах певної відповідності світу. При цьому інтенціональність цілком однозначно зводиться до властивості ментальних станів. Він неодноразово підкреслював, що йдеться саме про ментальні стани, задані певним психологічним модусом, а не розумові, рефлексивні акти. В результаті основне завдання зводиться до встановлення відповідності між інтенціональними станами і мовленнєвими актами, бо як одні, так й інші представляють об'єкт і стан справ в одному і тому ж сенсі, хоча і роблять це різними способами.

Як, за Серлем, долінгвістичні форми інтенціональності пов'язані з інтенціональністю мови? Перший крок у цьому напрямку - вибір очевидно розпізнаваного (легко пізнаваного для інших) засобу вираження інтенціонального стану. Наступна умова - наша здатність до виконання лінгвістичних актів для досягнення екстралінгвістичних цілей. При такому підході інтенціональні стани повинні розглядатися як умова щирості мовленнєвих актів, а виконання лінгвістичних актів гарантується тоді, коли вони спрямовані на реалізацію конкретних спеціальних цілей.

Все це призводить Серля до досить важливого висновку, що обмеженому числу базисних інтенціональних станів повинно відповідати і цілком обмежене число лінгвістичних актів. Запропонована типологія мовленнєвих актів (твердження, директиви, зобов'язання, декларації, експресиви), що сама по собі проблематична, явно передбачає типологію інтенціональних станів. Теза Серля про паралелі та зв'язки типів мовленнєвих актів і відповідних типів інтенціональних станів не може не викликати заперечень. Вона, безперечно, "страждає" на зайвий схематизм і автоматизм. Але головне, хоч Серль і стверджує, що мова є особлива форма розвитку інтенціональності, все ж створюється враження, що самі інтенціональні стани виділяються і аналізуються крізь призму заданих до початку дискурсу п'яти типів ілокутивних актів. Очевидно, основна причина неспроможності й проблематичності серлівського підходу зумовлена тим, що сама проблема інтенціональності генетично виросла у нього з теорії мовленнєвих актів і не вийшла за її межі. Сам Серль визнає: "... у моєму використанні цього терміна ("інтенціональність") немає нічого онтологічного. Він виявляється не більше, чим скороченням для цілого сузір'я понять, запозичених з теорії мовленнєвих актів".³ Тому американському філософу так і не вдалося до кінця усвідомити філософське значення власного концептуального рішення.

Незважаючи на ці критичні зауваження, підхід Серля викликає безперечний інтерес як свідчення очевидної психологізації традиційних тем зарубіжної філософії мови. Позитивний погляд у даному відношенні повинен сприяти дійсно конструктивному "зняттю" запсихологізованості теоретичного моделювання у даній галузі. При цьому, безумовно, не йдеться про виключення з теорії мови тієї її частини, яку прийнято називати теорією ілокуції ("теорія сили" в термінології М. Дамміта) і яка повинна описувати всі характеристики використання виразу. Встановлення обмеженості в розумінні принципу не

повинно означати повної відмови від цього принципу, а, природно, зводиться до внесення необхідних поправок до нього.

Серль здійснює зрушення в напрямі побудови певної теорії онтології ментального. Мовленнєвий акт, будучи пов'язаним з певним інтенціональним станом, насправді є пов'язаним з багатьма інтенціональними станами, які знаходяться в тому чи іншому смисловому зв'язку з іншими інтенціональними станами. Інакше кажучи, мовленнєвий акт тягне за собою прихований шлейф інтенціональних станів. Більше того, інтенціональна система функціонує лише на основі того, що Серль визначив як “нерепрезентативні ментальні здібності”³ до яких він відносить певні фундаментальні способи поведінки з речами і певні види знань відповідно до цих способів та називає це “основою” або “фоном”. Сам Серль розуміє, які далекосяжні наслідки можуть мати ці його твердження. Достатньо сказати, що одним з безпосередніх результатів є те, що інтенціональні стани не можна чітко індивідуалізувати. Крім того, американському філософу на цій основі вдається експлікувати поняття “комунікативна дія”. В результаті виходить така картина кінцевої мовленнєвої діяльності: 1. Актуальній мовленнєвій діяльності передують становлення замислу як семантично оформленого мотиву. 2. У мовленнєвій діяльності замисел як “первісний семантичний запис” стає темою, яка диктує спрямованість і вибір засобів для реалізації вихідної ідеї. 3. Мовленнєва діяльність носить тематичний характер. 4. Тема визначає, які можливі дії ми маємо право здійснити для реалізації самої діяльності.

Сучасні аналітико-лінгвістичні розробки в галузі інтенціональної природи мовної комунікації можуть знайти значну теоретичну підтримку в особі феноменології. Саме в ній критика психологізму доведена до логічного кінця, і, що більш важливо, запропоновано конструктивне розуміння об'єктивності щодо мовної репрезентації.

Згідно з феноменологією, інтенціональне відношення - це таке відношення, при якому мається на увазі не якийсь конкретний предмет (уявний чи реальний), а предметність як така, що лежить за межами акту. В гуссерліанському сенсі поняттям акту фіксується динамічна установка щодо всіх потенціальних предметів. Е. Гуссерль вбачає основну рису свідомості в тому, що з поняттям “свідомість” пов'язане таке поняття, як “володіти чимось осмислено”. При цьому на перший план виходять два погоджені моменти: розгляд свідомості як принципово відкритої і розгляд її в якості принципу достовірності іншого. Свідомість у чистому виді є постійне перебування поза собою, постійний вихід за власні межі. При такому розумінні свідомості вже немає потреби виводити з неї предметність: вона дана з самого початку. Водночас в осмисленні свідомості виділяються ядерна і периферійна зони. Ядро свідомості - це чистий предметний смисл, огорнений різними шарами. Чистий предметний смисл характеризується своєю самототожністю, інваріантністю. Предметним змістом “інтенціонального досвіду” свідомості проголошується “природа, культура, світ в цілому”, які функціонують у цьому досвіді як його предметні горизонти. Таким чином, позначаючи суб'єкт як інтенціональний полюс, феноменологія дає в якості корелята цьому суб'єкту не природу, а область значень. Те, що вона називає феноменами, є якраз корелятами інтенціонального вияву мовної комунікації. Інтенціональність розглядається тут як виявлення певної відповідності між предметним змістом мовленнєвої діяльності і способом його присвоєння. Отже, для теорії мовної комунікації головні положення феноменології важливі не самі по собі, а з точки зору того процесу, а точніше механізму цього процесу, узагальненим вираженням якого

вони є. Теоретичне закріплення даного динамічного відношення доцільно здійснити через аналіз дистинкції “смысл/значення”.

2. Критика дистинкції “смысл/значення”

Дистинкція “смысл/значення” (“смысл/детонат” – “Sinn/Bedeutung”) вперше була запроваджена в науковий обіг Г. Фреге.⁴ У фреґівському трактуванні розрізнення детонації знака і його смыслу фіксує можливість відмінної семантичної інформації при збіжній предметній віднесеності. При цьому смысл відображає спосіб подання позначуваного даним знаком. На користь необхідності подібного розрізнення Фреге наводить два аргументи. Перший полягає в тому, що знання референції якого б то не було твердження неможливе без опосередкування його якимось смыслом. Тобто хтось знає референт конкретним способом, і спосіб, яким він даний, являє собою смысл, пов'язаний з цим виразом. З точки зору Фреге, не може бути “голого” знання указання, тобто знання указання, не опосередкованого ніяким смыслом. Другий аргумент полягає в можливості відмінностей у смыслі виразів з однаковим референтом. Необхідність у використанні такого роду дистинкції викликана ще й тим, що існує багато виразів, які нам хоча й зрозумілі в тому чи іншому відношенні, але ні на що не вказують в об'єктивній дійсності. Прийнято говорити, що ці вирази мають смысл, але не мають значення. Слід підкреслити, що в розробках Фреге залишається суттєвим положення про те, що смысл, експлікований поняттями “судження”, “думка”, є щось, що зберігає об'єктивний зміст судження і не характеризується суб'єктивно-психологічною якістю, тобто щось “здатне бути загальним надбанням багатьох”. У цьому зв'язку А. Черч намагається експлікувати поняття “смысл” шляхом введення терміна “концепт”: “Про смысл говоримо, що він визначає детонат, або що він сам є концепт цього детонату”⁵. Фреґівські розробки сприяли виникненню концепцій, які вводять поняття концептуального сприйняття, концептуального рівня мови, що слугують для ствердження поняття смыслу і мислительного змісту мови.

У даному відношенні показова точка зору феноменолога Г. Г. Шпета, яка ідейно поглиблювала логіко-семантичний підхід Фреге на більш широкій основі і багато в чому передувала сучасним впливом семантичним концепціям. “Ми будемо розрізняти номінативну функцію слова, гесп. номінативну предметність слова, і функцію семасіологічну, гесп. смыслову предметність. Nomen, назва, як така, є емпірична, чуттєво-сприйнятна річ. Вона є знак, signum, зв'язаний з позначуванним об'єктом не в акті думки, а в акті сприйняття⁶ Щоб перейти від почуттєвого до розумового, потрібно “заглибитись” у структуру виразу, розглянути другий ступінь цієї структури, перейти від сприйняття до мислення, а тут ми вже будемо мати справу з семасіологічною функцією слова. До речі, в логічній семантиці ця позиція дуже умовно може бути редукована в термінах методології розрізнення “інтенціоналу” і “екстенціоналу”, запропонованої Р. Карнапом. Причому окреслилась досить стійка традиція тлумачення інтенціоналу як мовного (розумового) змісту, який однозначно визначає екстенціонал, під яким, в свою чергу, розуміється сукупність зовнішнього (по відношенню до мовного виразу) світу. Мова при такому підході володіє “світотворчою силою”, вона створює можливі світи, об'єкти яких існують настільки ясно, наскільки їм дозволяє їхній інтенціональний зміст, виражений у мові. Конструктивне сприйняття “лінії Фреге” полягає, як видається, в закріпленні цілісності структури значення шляхом указання на смыслову значення як власне значення (як спосіб оволодіння “об'єктивною” предметністю)

Не випадково Г. Шпет звертає увагу на те, що порівняно з фрегівською дистинкцією “смысл/значення” гуссерлівська дистинкція “значення/предмет” (“Bedeutung/Gegenstand”) більш вдала. В даному випадку гуссерлівське “значення” співвідносне з фрегівським “смыслом”, а гуссерлівське поняття “предмет” споріднене з фрегівським “значенням”. Згідно з Е. Гуссерлем, значення завжди інтенціональне (націлене, референційне, вказівне). Воно володіє також характером необхідності і всезагальності, оскільки зберігає самототожність (інваріантність) у різних контекстах. Термін же “предмет” охоплює сфери матеріального й ідеального. Гуссерлівська інтерпретація дистинкції “значення/предмет” полягає в тому, що кожний вираз виконує дві функції: він щось означає і говорить про щось, виділяючи в означеному певний аспект, роблячи його конкретно-предметним. У підсумку значення виступає одночасно і як спосіб семантичної репрезентації добре відомого предмета (дистинкція “значення/смыслова функція”), і як знаходження та ідентифікація невідомого предмета (дистинкція “смыслова функція/предмет”).

Деякі герменевтично орієнтовані методики аналізу проблеми значення сприяли закріпленню “лінії Фреге” з боку важливості врахування фактора контексту вживання мови. Так, існує точка зору, за якою значення мовного виразу є величина відносно стійка, змінити її може лише вплив певного контексту вживання. Така змінена суть і буде тим, що називають смыслом мовного виразу. Згідно з цією точкою зору, у конкретного виразу може бути одне значення і багато смыслів, кількість яких фактично безкінечна, оскільки безкінечна кількість контекстів вживання даного мовного виразу. Проте мало того, що таку гіпотезу і теоретично, і практично обґрунтувати досить важко, вона містить небезпеку абсолютизації довільності у трактуванні значення, особливо з боку психології. Нерідко поняттю “смысл” намагаються надати квазіпсихологічний відтінок. Під значенням О. Р. Лурія розумів систему зв’язків, що об’єктивно склалася в процесі історії, тоді як під смыслом розумілось “індивідуальне” значення. Подібні нотки звучать і в роботах Н. О. Леонтьєва. Натомість автоматизація мислення свідчить на користь того, що смысл не є епіфеноменом значення. Безумовно, важливу і продуктивну ідею фактора контексту слід враховувати на іншому рівні. У пізній період своєї діяльності Л. Вітгенштейн неодноразово підкреслював, що сваволя в наділенні смыслом мовного виразу при використанні його в різних мовних іграх обмежується суттєвою передумовою: до того, як бути включеним у певну мовну гру, мовний вираз уже повинен володіти смыслом. Різні мовні ігри можуть лише модифікувати вже існуючий смысл речення. Вони не є методом конструювання смыслу, але мають суттєвий вплив при його зміні. Переорієнтація смыслу є необхідним моментом застосування мови.

Роблячи проміжний висновок, можемо констатувати, що принцип сфокусованості значення на смысл є пріоритетним засобом методології пояснення природи мовленнєвої практики. Як наслідок, з деякою мірою огрублення можна сказати, що в нашому випадку під значенням розуміється інваріантна структура присвоєння референтативного змісту у “суб’єктивній” формі його функціональності. Цей висновок, хоч і є цілком справедливим, все ще не виражає в явному вигляді спосіб мовної комунікації.

У розумінні фрегівської дистинкції надзвичайно важливо враховувати, що смысл - це не спосіб репрезентації вже відомого значення, а спосіб руху, звуження динамічної смыслової зони. На думку М. Дамміта, Б. Рассел перевертає фрегівську семантичну концепцію з ніг на голову, роблячи центральним поняттям “детонат” (“референт”).⁷ Напевно, на основі цієї

"переверненої" семантики й виникли концепції "розведення" розуміння та інтерпретації по різних лінгвістичних рівнях. Досить усталена традиція пов'язує розуміння з семантичною компетенцією, а інтерпретацію - з механізмом вживання мови. Так, Н. Д. Артюнова пише: "Розуміння забезпечується знанням значення слів і речень (семантичною компетенцією), інтерпретація - знанням механізмів вживання мови (прагматичною компетенцією). Об'єкт розуміння - величина постійна. Інтерпретація спрямована на змінний смисл слів у висловлюванні і самих висловлювань".⁸ В такому випадку інтерпретація і розуміння не залежать одне від одного: правильне розуміння не виключає неправильної інтерпретації. Справді, можна сказати, що семантична компетенція є базисом для розуміння (умовою розуміння), але не зводиться до нього. У більшості випадків мало зрозуміти безпосереднє (поверхове) значення повідомлення. Необхідно виявити внутрішній смисл, що стоїть за цими значеннями, і зв'язати воедино смисл і значення. Якщо смисл розглядати лише як репрезентацію початкового даного референта, тоді ми втрачаємо опору і власне розуміння інтерпретуючої здатності. З точки зору триваючого в часі конкретного акту розуміння, мовний вираз, що сприймається, спершу постає як невідоме, яке наповнюється змістом в процесі інтерпретації. При цьому в поясненні механізму діяльності мови як практичної свідомості не можна обмежитись тривіальною вказівкою на те, що існує область знаків-речей, які слугують комунікативним цілям, і область ідеальних утворень, концептів, а інтерпретація полягає у простому знаходженні відповідного корелята для "предмета", що сприймається. Навіть відносно простих випадків референтативного відношення (іменування) такого опису процесу розуміння явно недостатньо. Наша семантична компетенція дає можливість обмежити сферу вживання мовного виразу, але для того, щоб оволодіти значенням даного виразу, ми повинні реалізувати себе у відношенні мовленнєвого акту і парамовленнєвої ситуації. Для обґрунтування такої позиції достатньо вже хоча б того, що в області концептів може бути (і, як правило, є) декілька сутностей, які можна було б "приписати" даному мовному виразу. Крім того, не можна випускати з уваги ситуацію, котру Дж. Серль зафіксував шляхом "принципу вираженості". Згідно з цим принципом, якщо хтось не може висловити те, що має на увазі, через відсутність в даний момент необхідних мовних ресурсів, то, в принципі, це можна висловити в подальшому. Отже, ми адекватно розуміємо даний мовний вираз, якщо встановлюємо коректуючу відповідність загального його концептуального змісту, що є "загальним надбанням багатьох", з можливостями і перспективами його осмислення нами. З цієї точки зору мовний вираз може бути осмислений як вибір способів семантичної репрезентації вихідних замислів (вибір методів фокусування значення на смисл), а смисл може бути охарактеризований як фрагмент знання, який становить інтерес (цінність) для того, хто говорить.

Принциповий висновок полягає в тому, що процес розуміння (мовопородження) правильно уявляти, як рух від внутрішнього смислу майбутнього висловлювання до системи розгорнутих мовних значень. У когнітивному аспекті поняття "смисл" покликане виразити рух від збентеженої свідомості до свідомості, яка розв'язала завдання. Не можна, звичайно, стверджувати, що смисл розгортається в безпосередній орієнтації на речі, незалежно від існуючої репрезентації дійсності в рідній мові, але надзвичайно важливо враховувати, що область значень мовних виразів онтологічно ірелевантна. Утворення смислу (як трансформація мотиву у вихідний замисел), принаймні в перших його джерелах, здійснюється поза і без готових семантичних структур. Живий смисл мови не може формуватися власними референтативними можливостями,

навпаки - мовне значення в аспекті референції визначається своїм осмисленням. Говорячи словами Г. Г. Гадамера, ми в акті комунікації наштовхуємось на напружену “невідповідність” між відомим світом, в якому знаходимось, і незнайомими значеннями, присутніми на горизонті нашого світу.⁹ М. М. Бахтін надавав великого значення внутрішній безкінечності діалогу (“безкінечність невимовного”), яка в деяких випадках набуває вигляду безвихідних діалогічних протиставлень, а в деяких випадках - вигляду “лазівки”. “Лазівка, - пише М. Бахтін, - це залишення за собою можливості змінити останній кінцевий смисл свого слова. Якщо слово залишає таку лазівку, то це неминуче повинно відобразитись на його структурі. Цей, можливо, інший смисл, тобто залишена лазівка, як тїнь, що супроводжує слово.”¹⁰ Таким чином, проблема комунікації по відношенню до природної мови набуває форми аналізу відкритої структури розуміюче - інтерпретативної діяльності, спрямованої на виявлення динамічного внутрішнього зв'язку значення із смислом, де розуміння - це осягнення смислу (“співмислі”), а інтерпретація є засіб досягнення розуміння або засіб фіксації ситуації розуміння.

Джерела галітература:

1. SearleJ Intentionally - Cambridge, 1983.
2. СерльДж. Природа интенциональных состояний //Философия, логика, язык. - М., 1987. - С. 101.
3. СерльДж. Природа интенциональных состояний //Философия, логика, язык - М., 1987. - С. 108.
4. Фреге Г. Смысл и детонат//Семиотика и информатика. - М., 1977,-Вып. 10.-С. 181-210.
5. Черч А. Введение в математическую логику. - М., 1960.-Т. 1.-С. 19.
6. Шлет Г. Г. Эстетические фрагменты. - Пб., 1923. - Вып. II. - С. 32.
7. Dument M. The Interpretation of Frege's Philosophy. - Cambridge. Massachusetts, 1981. - P. 82.
8. Арпонова Н. Д. Типы языковых значений. - М, 1988. - С 62.
9. Гадамер Г. Г. Семантика и герменевтика//Актуальность прекрасного. - М., 1991. - С. 61.
10. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. - М., 1979. -С. 271.

